① विषय_ दर्शन
पेज - 13
- 15×12.7×0.2 c.m.

श्रीमतेरामानुजायनमः आपाकल्पित मावृतामुखम्

... ...

धर्मेणागमनमूर्द्धं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेणात्ता नैतच्चायव गोबि

---

② पेज - 1
- 23×10.2×0.1 c.m.

विनित्यां भवदीयतांत्वयं । ह्वयौवमनन्याभोग्यतां

... ...

त्वं दायिततनपत्वं प्रिय सुहृत् त्वमेवत्यं मित्रगुरु - रपिगतिश्वा

No - 32

श्रीमतेरामानुजायनमः मायाकल्पितमातृतामुखमृषाद्वैतप्रपंचाश्र।
यः सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखंडधीगोचरः मिथ्यावंध
विधूननेन परमानंदैकतानात्मकं मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते विष्णु
र्विकल्पोज्झितः १ श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामैक्येनसाक्षात्कृ
तमाधवानाम् स्पर्शेन निर्धूततमोरजोभ्यः पादोत्थितेभ्योस्तुन
मोरजोभ्यः २ बहुभिर्विहिताबुधैः परार्थं विजयंतेमितविस्तृता।
निबंधाः ममतुश्रममेषनूनमात्मंभरितां भावयितुं भविष्यतीह ३।
श्रद्धाधनेनमुनिना मधुसूदनेन संगृह्यशास्त्रनिचयं रचितातियत्नात्
बोधायवादिविजयायचसत्वराणां अद्वैतसिद्धिरियमस्तुमुदे
बुधानाम् ४ तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्या

प्रदर्शनीयासुविप्रतिपत्तिषु सिद्धि

राम
१

3

ना

स्य वाक्यादपि तल्लाभेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात् तथापि विप्रतिपत्ति
जन्यसंशयपस्यात्मितयनंगत्वेपि कुदसनीयतया विचारांगत्वमस्त्ये
वत्ताहृश संशयं प्रति विप्रतिपत्तेः क्वचिन्निश्चयादिं प्रतिबंधोजनक
त्वेपि स्वरूपयोग्यत्वात् बाधादौ नोच्च निश्चयत्व नियमाभावात् नि
श्चितो हि वादं कुरुत इत्याभिमानिक निश्चयाभिप्रायम् पप्पदत(
मालंव्याप्यहंकारितो विपरीत निश्चयवतो जल्पारंभ निदर्श
नात् तस्मात्समदर्वधादिवत्सवकर्तव्य निर्वाहाय मध्यस्थेन विप्र

विचारसमये २

तिः प्रदर्शनीयैव तत्र मिथ्यात्वे विप्रपत्तिः ब्रह्मप्रमातिरिक्ता
बाध्यत्वे सति सत्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका
लिक निषेधप्रतियोगि न वा पारमार्थिकत्वाकारेणोक्त निषे

प्रतिपन्नं स्वप्रकारकधीविशेष्यम
उपाधिरधिकरणं तन्निष्ठ यत्त्रैकालिक
मान: । यस्त्रैकालिकनिषेध: तत्र

त्वमेव प्रयमनुपपादनीयम् उपपादनं च स्वपक्षसाधनपरपक्ष
निराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां
कथामाश्रित्य संपादनीयम् तत्र विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य वि
चारांगत्वान्मध्यस्थेनादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया यद्यपि विप्रति
पत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकतयोपयोगः सिषाधयि
षाविरहसहकृतसाधकमानाभावरूपायाः पक्षतायाः संशयाघटित
त्वात् अन्यथाऽनुमित्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्सया तदनुमानं न स्यात्
वाद्यादीनां निश्चयवत्वेन संशयासंभवादाहार्य्यसंशयस्य तु प्रसं
जकत्वाद्य नापि विप्रतिपत्तेः स्वरूपत एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहफ
लतयोपयोगः तथापीदं साधनीयमनेनेदं दूषणीयमित्यादिमध्य

ननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२ सत्वंलघुप्रकाशमिष्टमुपष्टंभकं चलंचरजः गुरुव
रणकमेवतमः प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः १३ अविवेक्यादिःसिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्य्यया
भावात्कारणगुणात्मकत्वात्कार्य्यस्याव्यक्तमपिसिद्धम् १४ भेदानांपरिमाणात्सम
न्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्चकारणकार्य्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य १५
[illegible] कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्त्ततेत्रिगुणतः समुदायाच्च परिणामतः
सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १६ संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविप
र्य्ययादधिष्ठानात् पुरुषोस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थंप्रवृत्तेश्च १७ जननम
रणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविप

अतिदूरात्सामीप्यादिंद्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधाना
दभिभवात्समानाभिहाराच्च ७ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपल
ब्धेः महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ८ असदकरणादुपादानग्र
हणात्सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ९ ॥
हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिंगम् सावयवं परतंत्रं व्यक्तं वि
परीतमव्यक्तं म १० त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिव
ताम् प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ११ प्रीत्यप्री
तिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयज

ग० विशेष्यवृत्तेस्समवायित्वस्यैकस्य प्रतियोगिताऽधिकरणत्वमिति नच प्रतियोगितायामाश्रय
वृत्तित्वानुपगमे सर्वत्र घटत्वेन घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतिः कथमुपपद्यतां घटादिम 7
ति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगितत्वेन तद्विषयाभावादित्यभावविरोधीप्रति
योगित्वमवश्यमेव व्यासज्यवृत्त्युपेयतयास्तीति च नत्र प्रतियोगिताऽपर्याप्त्यधिकरणस्योभय
त्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टत्वात्संभवाद्यद्धर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिता
पर्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नस्यैवाभावविरोधित्वेन तादृशाभाव
स्य तादृविकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् प्रतियोगितापर्याप्त व्यासज्यवृत्तित्वेपितन्त्रैकध
र्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविशेषणशालिनो घटत्वघट[illegible]पटोभयत्वयोः प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्ध घटत्वपटत्वाद्युभयावच्छिन्ना
भावात्केवलान्वयित्वोपपत्तेः यद्यपि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतिविषयसमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि घटत्वादौ तत्तद्भावेन पर्याप्तं तथापि तत्रैकोभय
त्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकत्वप्रतीत्यपत्तेः अत्र वस्तुतस्तु लाघवमिति भेदः कृ०

१ 8

न्तं पदकृत्यं सफलम् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्व
विशेषादिति ध्येयम् ननु वाच्यत्वं पदशक्तिः सा च तत्तत्पदबोध्यत्वप्रकारिका भगवदिच्छैव ननु पदार्थां
न्तरमपसिद्धान्तात् न्तराच्च समवायित्वं समवायसम्बन्धेन प्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु म
पदार्थे वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेणाभावस्य कप्यधिकरणे धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्
न च भगवदिच्छायाः वाच्यत्वपदार्थत्वे घटादिपदवाच्यत्वानुपपत्तिः घटादावपि घटा
दिपदवाच्यत्वप्रकारिकायाः भगवदिच्छाया विषयतासंबन्धेन सत्त्वादिच्छाया एकत्वादिति वाच्यम्
पदधर्मेऽरोपस्य प्रकारतानतरस्यैव धर्मितो विशेष्यतासंबन्धेन तद्धर्मप्रकारत्वविशिष्टेच्छावत्त्वोपगमा
त् घटादेर्घटादिपदबोध्यत्वप्रभगवदिच्छायाश्च नवगाहनात्तत्र विशेष्यतासंबन्धेन तद्बोध्यत्वप्रका
रकत्वविशिष्टभगवदिच्छाविरहेण तद्वाच्यत्वोपपत्तेः न चैवं विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे विशे
षणांशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावप्रधिकरणे धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्या
हतमेवेति वाच्यम् यतो विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणांशे नभावेन पर्याप्ताः किन्तु विशे
ष्यांशे मात्रेऽवच्छिन्नते पुनरपि विशेषणेति प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वात् न चाप्ये

मपत्रैवाभाववृत्त्यनिमत्त्य संबंधः अभावत्वभावत्वाभ्यां भावाभावाभावयोरभावौ समनियत
तत्पाऽभिन्नाविति तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्यादि समनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघ
नतपापरीक्षरणीयसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटकीभविष्यतीत्यभिप्रायः
जच यदभावीयप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदके समनैयत्यमिति निविवक्षणे वाच्यत्वा
दि साध्यकेवलादि साध्यके च तादृशाभावाप्रसिद्धिः निखिलव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा
नां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादेरपि तत्त्वादिधवा [illegible] व्याप्यत्वाय भावप्रतियोगित्वा [illegible] किंचि
द्विशिष्टस्वाभावादेरपि वन्ह्याद्यभावप्रतियोगित्वादि तत्तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्यं वि
वक्षणीयमिति कपमुक्ताभावस्य लक्षणघटकतेति वाच्यम् समनैयत्यशरीरे व्यापकता
पात्तदभावप्रतियोगितात्वा [illegible] वच्छिन्नापा व्याप्यतपाक्ष्य विशेष
रूपावच्छिन्नापा निवेशेनेनानुपपत्त्यभावात् ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वरूपव्यापकत्वस्य समनैयत्यशरीरे निवेश्यते तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
ववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरेव प्रत्येकं प्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया

आस्तां वा उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदभावाद्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशिष्टाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिमति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्ती नास्तीत्यादिप्रती
तेरप्रसिद्धेरित्यत आह वाच्यत्वं येति तथावत्यन इति अप्रमाप्रमेयो वा वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं
ननु शक्तिर्धीनु नैव शक्तिमति पादनान्यत्वपदस्य निरर्थकत्वापत्तेः विषयत्वं च पदार्थान्तरमिति
प्राचीननैयायिकैकदेशिनस्सिद्धान्तः तस्य च तन्मतावयोनस्तंवंधो ; यत्तु स्वरूपमेवेति समवायित
पावाच्यत्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेति एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिखित
संगतिरिति घटादिसमवायितयेति तथा च वाच्यत्वपदस्य भगवदिच्छापदत्वेपि संगतिरि
तिभावः यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमि
त्याहुरित्यनेनास्वरससूचितः ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धेः संभवेपि प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले साध्याभावाप्रसि
द्धिर्दुर्वारैव प्रमेयतामान्यावृत्तिधर्मस्याप्रसिद्धा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्या
पि तस्यासंभवादित्यत आह प्रमेयसाध्यके चेति भावत्वेनेति अभावानां भावानां मिथुभय

वति या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥६१॥ तस्मान्न बध्यतेऽद्धा नापि मुच्यते
मुच्यते नापि संसरति कश्चित् संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६२॥ रूपैः स
प्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥
एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते
ज्ञानम् ॥६४॥ तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् प्रकृतिं पश्यति पुरु
षः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥६५॥ दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या स
ति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥ सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामका
रणप्राप्तौ तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥६७॥ प्राप्ते शरीरभेदे चरि
तार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥
परमार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥

पि

५

12

कः सर्गः ५२ ऊर्ध्वं सत्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतस्सर्गः मध्ये रजोविशा
लो ब्रह्मादिस्तंभपर्यंतः ५३ तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः लिंग
स्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ५४ इत्येष प्रकृतो महदादिविशेषभूतप
र्यंतः प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरंभः ५५ वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षी
रस्य [illegible] यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ५६
श्रीपा १४ औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्त
म् ५७ रंगस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी नृत्यात् पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य
विनिवर्तते प्रकृतिः ५८ नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः गुणवत्यगु
णस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ५९ प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भव

13

जा. ति.

रणा धूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिंगिकानुमितिहेतुत्वादुक्तव्याप्तेराप
मादिसाध्या [illegible] विनद्रतिरितिकाच्यम् पक्षधर्मांशे धूमेविषयतयानुमितिजनकतावच्छेदक
स्यैवव्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादिना वह्निविशेषे तद्धेतुत्वेनैव व्याप्तित्वादिति भावः धूमत्वादि
मतीति तथाच तत्त्वेति मूलस्यतस्यदलद्वयेनहेतोर्वीभयवैवान्वितमिति भावः ननुसाध्य
ननिष्ठसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तित्वे विशिष्टं वह्निविशिष्टधूमत्वव्यापकीभूतद्रव्यसामानाधि
करण्यवतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शात् गुणो द्रव्यत्वानुमितिः स्यादत आह तद्धर्मेति सामाना
मानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकैव पक्षे धर्मनाधीरनुमितिहेतुरुक्त
त्वनीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्यैवतत्त्वरूपतया धूमत्वस्यभानेन तु धूमत्वेन ज्ञाने
गौरवमिति भावः व्याख्येति तथा च तन्मुपादायैव पर्वतीयवह्निधूमयोः सन्निकर्षात्र

६

14

वह्न्येकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वात् इति ध्येयम् साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्र साधनतावच्छेदकं
नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयमात्रावृत्तित्वमेव निवेश्यमित्यपि वदन्ति ननु सामाना
धिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तस्य प्रतियोगिधूमाभिन्नत्वात् धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यैकव्याप्तिरिति मवत
रोऽनुपपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्यमिति तथा च वह्नित्वधूमत्वाद्यनुगमादेव तत्तद्व्याप्तेरैक्य
व्यवहारो न तु वस्तुतो वस्तुगत्या व्याप्तेरैक्यमिति भावः नन्वेवमपि स्थले वह्निसामानाधिकरण्य
स्य तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वे धूमादौ वसत्त्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च ग्रहणेन न तु म
वान् कुतः परामर्शः इत्याशंकायामेकैव वह्निसामान्यव्याप्तिरिति परामर्शीयसिद्धान्तग्रन्थयोः संगतत्व
त आह वस्तुतस्त्विति तात्पर्यमावित्ति तथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभतान्यव
न्न इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् इति भावः न च धूमादिव्यापकत्वस्यादिसमानाधिक

तत्कारणत्व तदानींसत्वरजस्तमांसिकारणगुणक्रमेण तेष्वाकाशादि
षूत्पद्यंते एतान्येवसूक्ष्मभूतानितन्मात्राण्यपंचीकृतानिचोच्यते एते
भ्यसूक्ष्मशरीराणिस्थूलभूतानिचोत्पद्यंते सूक्ष्मशरीराण्यपिसप्तदशा
वयवकानिलिंगशरीराणि अवयवास्तुज्ञानेंद्रियाणिपंचकंबुद्धिमनसी
कर्मेंद्रियपंचकंवायुपंचकंचेतिज्ञानेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्रा
णाख्यानि एतानिपुनराकाशादीनांसात्विकांशेभ्योव्यस्तेभ्यः पृथक्क्र
मेणोत्पद्यंते बुद्धिर्नामनिश्चयात्मिकांतःकरणवृत्तिः मनोनामसंकल्प
विकल्पात्मकांतःकरणवृत्तिः अनयोरेवचित्ताहंकारयोरंतर्भावः

एतेपुनराकाशादिगतसात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यउत्पद्यंते एतेषांप्रका
शकाशात्मकत्वात्सात्विकांशकार्यत्वम् इयंबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियैः सहिता
सती विज्ञानमयकोशोभवति अयंकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानेनेहलो
केपरलोकगामीव्यावहारिकजीवइत्युच्यते मनस्तुकर्मेंद्रियैः सहितं
सन्मनोमयकोशोभवति कर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्या
नि एतानिपुनराकाशादीनिरजोंशेभ्योव्यस्तेभ्यः पृथक्पृथक्क्रमेणो
त्पद्यंतेवायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाप्राणोनामप्राग्गमनवान्
नासाग्रस्थानवर्ती अपानोनामाधोगमनवान्पाय्वादिस्थानवर्ती ।

ता

श्रीमते रामानुजाय नमः दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ दृ
ष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् १ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिश
ययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् २ मूलप्रकृतिरविकृतिर्म
हदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरु
षः ३ दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाण
मिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ४ प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमा
नमाख्यातम् तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ५ सामान्यतस्तु दृष्टा
दतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धं ६

17

व्यानोनामविष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्ती उदानोनामकंठस्थानी
यऊर्द्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुः समानोनामशरीरमध्यगोऽशितपी
तान्नपानादिसमीकरः केचित्तुनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याः
पंचान्येवायवस्संतीतिवदंति नागउद्गिरणकरः कूर्मउन्मीलनक
रः कृकलःक्षुत्करः देवदत्तोजृंभणकारः धनंजयःपोषणकरः एतेषां
प्राणादिष्वंतर्भावात्प्राणादयःपंचैवेतिकेचित् एतत्प्राणादिपंचक
माकाशादिगतरजोंशेभ्योमिलितेभ्यउत्पद्यते इदंप्राणादिपंचकंकर्मेंद्रि
यैःसहितंसत्प्राणमयःकोशोभवति अस्यक्रियात्मकत्वेनरजोंशका

तथा

का

ध्यपाश्चैव १८ तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिवलिंगं गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः १९ पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पंग्वंधवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः २० प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात्पंचभ्यः पंचभूतानि २१ अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यं सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् २२ अभिमानोहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपंचकश्चैव २३ सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहंकाराद्भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् २४ बुद्धींद्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेंद्रियाण्याहुः २५ उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिंद्रियं च साधर्म्यात् गुणपरिणामविशे

२ षान्नानात्वंबाह्यभेदाश्च २६ शब्दादिषुपंचानामालोचनमात्रमिष्यते वचनादान
विहरणोत्सर्गानंदाश्चपंचानाम् २७ स्वालक्षण्यंवृत्तिस्त्रयस्य सैषाभवत्यसामान्या
सामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंच २८ युगपच्चतुष्टयस्यतुवृत्तिःक्रमशश्चतस्य
निर्दिष्टादृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः २९ स्वांस्वांप्रतिपद्यंतेप
रस्पराकूतहेतुकांवृत्तिं पुरुषार्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणम् ३० करणंत्र
योदशविधंतदाहरणधारणप्रकाशकरम् कार्यंचतस्यदशधाहार्यंधार्यंप्रकाश्यंच ३१ मि
अंतःकरणंत्रिविधंदशधाबाह्यंत्रयस्यविषयाख्यं सांप्रतकालंबाह्यंत्रिकालमाभ्यंतरं
करणम् ३२ [illegible] बुद्धींद्रियाणितेषांपंचविशेषाविशेषवि पा
षयाणिवाग्भवतिशब्दविषयाशेषाणितुपंचविषयाणि ३३ सांतःकरणाबुद्धिःस
र्वंविषयमवगाहतेयस्मात् तस्मात्त्रिविधंकरणंद्वारिद्वाराणिशेषाणि ३४ एतेप्रदीपक

22

ग॰ १८ येन साध्याभावस्य निवेशानीयतयावाच्यत्वेनावच्छिन्नसाध्यकस्थले समवायित्वावच्छिन्नतदभावस्य,
दप्रसिद्धत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगिनीति वच्यलिपसाधं कालव्यच्य प्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभि
मानस्याप्यापर्ककाबीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्याप्तव्यवनिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
विशिष्टाभावस्य पक्षतादृशाभावस्य च प्रसिद्धिसंभवेन सोऽदृष्टसत्तावलेनन स्वनिर्वीजत्वापातादितिवा
च्यम् महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्त्यधिकरणसामानाधिकरणधर्मनिष्ठा
वच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभावएव निवेश्यइत्यभिप्रायेणाशंकोत्तरंतत: प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकपक्षता
ध्यतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेयापर्याप्त्यनदावि शोषितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रतिबंधस्य समा
नाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
प्रमेयवपत्रपादृशसाध्यतावच्छेदके विशिष्टसत्ताविशिष्टत्वात्तत्र तदवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नत्वोभयाभावप्रतियोगितानिवेशाभिप्रायकोवाऽयंपाठ इत्याहुः॥ नचैवं प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्य
कस्थलेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रमादायैव लक्षणसंभवात् द्वितीयनिकृतां तत्र गगनत्वघटत्व
घटत्वोभयावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावपर्यंतानुसरणपर्यासो व्यर्थ इति वाच्यम् महानसीयवह्नित्वावच्छि
न्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक साध्यतावच्छेदकापर्याप्तानसाध्यानिष्ठधर्मवत्त्वव
साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वपर

त्व

कृत्स

२३

श्री ॥ उपसमवायित्वेति मूलं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगम एव संगच्छ
ते तादृशाभावाभ्युपगमे त्वेतादृशाभाववति हेतोर्वृत्तेः संभवः साध्याभाववद्वृ
त्तित्वस्य तादृशाभावमादायोक्तलक्षणसंगमने सर्वत्राव्यभिचारित्वप्रसिद्धिर्व्याप्तिरिति लक्षण
परिष्कारासंभवेन सोऽदस्मननमवलम्ब्य लक्षणकृतं ईदृशाशंकानवकाशं गच्छत इति वदन्तो
साध्याभावानुपाधिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिबंधनस्य दोषस्योद्भावितत्वा
त्साध्याभावस्य कथंचित्प्रसिद्धेर्लक्षणस्य निर्दोषत्वाभिमानेनेयमाशंका तादृशाभिमा
नमेव निराकरिष्यन्नपेक्षितहेतोर्हीति तद्भेदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे यद्यप्य
भिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेश्यस्तेन तथाप्यव्याप्तिलक्षणे तादृ
शसाध्याभाव एव निवेश्यो ऽन्यथाऽसंभवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तेः व्याप्तेरव्यभिचार रूपता
नुपपत्तेः केवलान्वयिप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिः केवलान्वयिस्थल एवेति तदर्थः नचैवमपि
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावव्यावर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य

स्यातिप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः ननु त्वन्मतेऽपि वैलक्षण्यमुपनिपातमकमित्याशयेनाह

४१ पक्षेति अतएवागंतुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रयोजकत्वादेव ननु स्वप्नो

पलब्धरथादीनां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमेति थांतर्कालिकोत्पत्तिरापात्तासा

वानुपपन्ना स्मरणमात्रेण लब्धव्यवहारोत्पत्त्यात्र हि कल्पनानौचित्यादित्य

स्यातिवा दीपिकाकृत्ते ननु स्वप्नेति प्रतीतिविरोधान्नैवमित्याह नेति स्वप्ने र

थादेः स्मरणमात्रमस्तीत्ययुक्तं रथं पश्यामि गीतं शृणोमीत्याद्यनुभवविरोधा

त् ननु दोषवशात्स्मरामीत्यस्य पश्यामीत्याद्याकारा प्रतीतिरित्यंत्यां

२५ क्याह स्वप्न इति दोषनिवृत्तिकालेऽपि स्वप्ने मद्रातमित्येव प्रतीतिर्न तु स्मृत न वानंतङ्के कृस

प्रायप्रव्यवहारस्यानस्मृतिमात्रादुपपत्तिरिति भावः अत्रानुभवपदं प्रतीतिपरम् ॥ व। ४१

26

तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशानवधकतां मन्दबुद्धिकं वलात्वपि साध्यक साधारणसाध्याभाववद्वृत्ति
त्वरूपव्याप्तेर्व्यभिचाररूपतानसंभवतीत्यभिधानेनाव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य
व्याप्तित्वेनिराकृतेन च साध्याभाववद्वृत्तित्वपदार्थस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमेपि न क्षतिरित्याशयेन पदित्यादि
निर्दोषलक्षणमवलंब्यैव प्रतियोग्यवृत्तीत्यादेः स्वयमवतारणीयत्वात् न च साध्याभाववद्वृत्तित्वाभा
वस्य व्यभिचारत्वानभ्युपगमेपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिताकाभावकूटवन्निवृत्तित्वस्याव्य
भिचारत्वसंभवात् कुत्राप्येव्यभिचाररूपत्वमंकेत्तमिति वाच्यम् तस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन चैवं घटए
वेत्यादिदर्शितापात्तेपत्रे वाव्याप्तत्वव्यभिचारित्वस्य व्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वात् व्याप्यत्वादेः समाना
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसिद्धेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवृत्तिहेतोर्वृत्तेरितिस कृत्स्न
विभिन्नानुकूलम् एवं च कूटघटितलक्षणाभिप्रायेणैव प्रमेयसाध्यक स्थलेऽव्याप्त्यभावानुधावनं

पर्य्ययादिष्यते बंधः ४३ वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ऐश्वर्यादविघा
तो विपर्य्ययात्तद्विपर्य्यासः ४४ एष प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः गुणवैषम्यविम
र्दात्तस्य च भेदास्तु पंचाशत् ४५ पंच विपर्य्ययभेदा भवंत्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् अष्टावि
शति भेदा तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ४६ भेदस्तमसोष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामो
हः तामिस्रोष्टादशधा तथा भवत्यंधतामिस्रः ४७ एकादशेंद्रियवधाः सहबुद्धिवधैरसंह.पा
ष्टा सप्तदशधा च बुद्धेर्विपर्य्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ४८ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्यु
पादानकालभाग्याख्याः बाह्या विषयोपरमात्पंच नव तुष्टयोभिमिताः ४९ ऊहः शाब्दो
ध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः दानं च सिद्धयोष्टौ सिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधः ५० न
विनाभावैर्लिंगं न विना लिंगेन भावनिर्वृत्तिः लिंगाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते
सर्गः ५१ अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पंचधा मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौति

ख्याः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ३५ सर्वं प्रत्यु
पभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ३६
तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पंच पंचभ्यः एते स्मृता विशेषाः शांता घोराश्च मूढा
श्च ३७ सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः सूक्ष्मास्तेषां नियता माता
पितृजा निवर्तन्ते ३८ पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरु
पभोगं भावैरधिवासितं लिंगम् ३९ चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिंगम् ४० पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिक
प्रसंगेन प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिंगम् ४१ सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृति
का वैकृताश्च धर्माद्याः दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ४२
धर्मेण गमनमूर्ध्वं [struck] गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ज्ञानेन चापवर्गो वि

पिनित्यांभवदीयतांत्वयं ॥ कृपयैवमनन्यभोग्यतांभगवन्भक्तिमपिप्र
यच्छमे ॥ नवदास्यसुखैकसंगिनांभवनेष्वप्यपिकीटजन्ममे १ तरवसर्व
सुसात्मभूदपिजन्ममचतुर्मुखात्मना ॥ ५८ ॥ सकृत्त्वदाकारविलोकनाशया
तृणीकृतानुत्तमभुक्तिमुक्तिभिः ॥ महात्मभिर्मामवलोक्यतांनयक्षणेपि
तेयद्विरहोतिदुःसहः ॥ ५९ ॥ नदेहंनप्राणान्नचसुखमशेषाभिलषितं नच
त्मानंनान्यत्तवकिमपिशेषत्वविभवात् ॥ बहिर्भूतंनाथक्षणमपिसहेयातुश

१. तथाविनाशंतत्त्वंमधुमथनाविज्ञापनामिदं ॥ ८० ॥ दुःखंतत्त्यानादेरवधिहतशक्ति

स्यमहतोविहीनाचारोहंनरपशुरशुभस्यास्पदमपि ॥ दयासिंधोबंधोनिरवधिक

वात्सल्यजलधेतववस्मारंस्मारंगुणगणमितीच्छामिगतभीः ॥ ८१ ॥ अनेक

न्तव्येवंपदिपुनरपीकुन्नवरजस्तमस्छन्नछद्मस्तुतिवचनभंगीमरचयन्

तथापीत्थंरूपंवचनमवलंव्यापिकृपयात्वमेवैवंभूतंधरणिधरमेशिक्षयमनः

८२ ॥ पितात्वंमातात्वंदायिततनयस्त्वंप्रियसुहृत्त्वमेवत्वंमित्रंगुरुरपिगतिश्चा

2